

بررسی زیبایی‌شناسی و مفهومی کتیبه‌های ظروف برنجی عصر صفوی

(موزه ویکتوریا و آلبرت لندن)

چکیده

آثار هنر سنتی در سده‌های مختلف تاریخ ایران، بالأخص پس از ظهور اسلام، به نحو قابل توجهی دیدگاه‌های آئینی-مذهبی هنرمندان خود را منعکس کرده‌اند. این امر در هنر فلزکاری، که در دوران صفویه به اوج شکوفایی خود رسیده بود نیز کاملاً مشهود است. استفاده از کتیبه‌های خط‌نگاره تزئینی که بعد از اسلام (با تأکید این آئین بر خواندن و نوشتن)، در اغلب هنرها کاربرد فراوان یافته بود، در فلزکاری عصر صفویه نیز، نه صرفاً به جهت تزئین، بلکه به منظور بیان دو اندیشه مهم (هویت ملی) و (مذهب تشیع) نقش شده است. فلزکاری این زمان، بر پایه سنت‌های قدیم این هنر، و مهارت فلزکاران این دوره شکل گرفته و با توجه به دیدگاه مذهب تشیع در میان حاکمان و جامعه آن روز، معمولاً اسامی مبارک حق تعالی، آیات و سوره‌های قرآن، نام مبارک ائمه معصومین به ویژه حضرت علی (ع)، صلوات کبیره بر چهارده معصوم (ع)، در مجاورت نام‌های سفارش‌دهنده آثار، نام سازنده اثر، نام کاتب و خطاط، تاریخ ساخت اثر، اشعار فارسی و عربی، و... بر ظروف درج شده است و این نکته قابل توجه است که همواره محتوای خط‌نگاره کتیبه اثر با کارکرد آن ظرف ارتباط تنگاتنگی داشته است. در این پژوهش، خط‌نگاره کتیبه‌های ۸ ظرف برنجی با کاربردهای متفاوت، موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) مورد بررسی زیبایی‌شناسانه قرار گرفته است. علت این انتخاب شناسایی عناصر تزئینی و مفاهیم عبارات این کتیبه‌ها و تأثیرپذیری آن‌ها از دیدگاه‌های مذهبی دوره صفوی می‌باشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی خط‌نگاره‌های کتیبه‌های ظروف برنجی صفوی در موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) و نحوه به کارگیری خط، با توجه به کاربرد اصول زیباشناسی از سوی هنرمندان دوره صفویه.
۲. شناخت شاخصه‌های تزئینی و مفهومی عبارات درج شده در کتیبه‌های این ظروف برنجی، و نوع تأثیر گذاری دیدگاه‌های مذهبی عصر صفوی، بر محتوا و مضامین آن‌ها.

سؤالات پژوهش:

۱. شاخصه‌های زیبایی‌شناسی تزئینی، فرمی و مضامین خط‌نگاره‌های ظروف فلز کاری صفوی کدام است؟
۲. کتیبه‌های ظروف برنجی صفویه در موزه ویکتوریا و آلبرت (لندن) هر یک شامل چه مضامین و محتوایی هستند و آیا ارتباطی میان کارکرد اشیاء و محتوای کتیبه‌ها وجود دارد؟

کلیدواژه‌ها: زیبایی‌شناسی، خط‌نگاره، کتیبه، ظروف برنجی، دوره صفوی.

مقدمه

از آغاز کاربرد فلز در هزاره هشتم پیش از میلاد، اشیاء فلزی به‌عنوان جزئی از لوازم ضروری انسان، همواره با او بوده و مورد استفاده قرار گرفته است، به علت ثبات، دوام، مقاومت جنس، عدم ضربه پذیری و شکستن و... به‌عنوان مهم‌ترین مدرک در پژوهش‌های علمی، تاریخی و باستان‌شناسی برای شناخت تمدن بشری به‌کار برده می‌شود (حیدر آبادیان، عباسی‌فرد، ۱۳۸۸: ۱۰). فلزکاری به‌عنوان یک (هنر - صنعت) از گذشته‌های دور جایگاه بسیار مهمی را در میان صنایع هنری دیگر داشته است. همچنین تزئین در هنر ایرانی، از جایگاه مهمی برخوردار بوده و در دوره‌های مختلف تاریخ در همه هنرها دچار تغییر و تحولات فراوانی شده و در دوران اسلامی به اوج کمال و غنای خود دست یافته است. «از خصوصیات هنر تزئینی اسلامی آن است که یک طرح تزئینی بر روی هر سطحی اعم از فلز و... قابل اجراست و در

نهایت نوعی زمینه زیبای تزئینی را فراهم می‌آورد که تمامی سطح را می‌پوشاند» (وزیری: ۱۳۷۳: ۵۶)

ریزه‌کاری از شاخصه‌های هنر تزئینی ایرانی است، که می‌توان نمونه آن را در هنر فلزکاری مشاهده کرد. به‌طور کلی موضوع‌های تزئینی ایران در دوران اسلامی را می‌توان به پنج گروه تقسیم کرد که شامل: «نقوش گیاهی یا نباتی، نقوش هندسی، نقوش انسانی، نقوش حیوانی و تزئین با کتابت و خط‌نگاره‌ها» (محمدحسن: ۱۳۶۸) می‌باشد. «هنر فلزکاری در شمال شرقی ایران، خراسان و ماوراءالنهر شکوفا شده و توانست با الهام از هنرهای دیگری چون خوشنویسی، نقاشی، خاتم‌کاری، ترصیع و با درآمیختن سبک‌های مختلف و استفاده از آرایه‌های گیاهی، حیوانی و انسانی رونق بیشتری یابد» (فراست، ۱۳۸۴: ۶۲). در این میان، خوشنویسی علاوه بر نقش تزئینی خود، روح هنر اسلامی را متجلی ساخته و نقش مهمی را در بیان گرایش و احساسات هنرمند ایفاء می‌کرد. یکی از راه‌های شناخت بیشتر فلزکاری عصر صفویه، در کنار نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش، توجه به کتیبه‌ها و متون آن‌هاست. زیرا جدای از زیبایی کتیبه‌ها، مضامین آن دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن‌ها و از طرفی دیگر نمایان‌گر خلاقیت هنرمندان فلزکار و ظهور خلوص معنوی آن‌ها می‌باشد (فراست، ۱۳۷۸: ۷۹). استفاده از خط و خوشنویسی بر روی فلز، در دوره صفویه به اوج خود رسید. در این دوره، بیان مضامین عرفانی و مذهبی با استفاده از خط‌نگاره بر روی فلز کاربرد بیشتری یافت، هنرمندان و فلزکاران دوره صفوی از دو اصل تشیع و ملی‌گرایی که در آن دوره در جامعه رواج یافته بود الهام می‌گرفتند. آن‌ها از خط فارسی به‌خصوص نستعلیق به جای خطوط عربی استفاده می‌کردند (ویلسون، ۱۳۷۷: ۷۸).

در پژوهش‌های گسترده‌ای که در مورد هنر فلزکاری دوران صفوی انجام گرفته ازجمله: مطالعات جامعی که ملکیان شیروانی، به عمل آورده و همچنین کتاب‌های «هنر فلزکاری اسلامی» نوشته شهرام حیدر آبادیان و فرناز عباسی‌فرد و «فلزکاری دوره سلجوقی و صفوی» نوشته محمد افروغ و مقالات «بررسی مضامین خط‌نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوران صفوی» نوشته مریم فراست؛ «خط‌نگاره‌های قرآنی در قالی‌بافی و فلزکاری دوره صفویه» نوشته زهرا شریعت، کتاب ماه هنر، و «بررسی فرم، تزئین و محتوا در هنر فلزکاری دوران سلجوقی و صفوی» نوشته علیرضا نوروزی طلب و محمد افروغ، ش ۱۲، دوفصلنامه هنر اسلامی، ... تاکنون در مورد زیبایی‌شناسی کتیبه‌های ظروف برنجی موجود

در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن تحقیقی انجام نگرفته و ضرورت انجام این پژوهش را می‌رساند. در این مقاله که به روش اسنادی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته، قصد داریم ابتدا بسترهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی دوره صفویه، و همچنین فلزکاری در این دوره را شناسایی و سپس به بررسی زیبایی‌شناسانه کتیبه‌های ۹ اثر برنجی با کارکردهای متفاوت که در این موزه نگهداری می‌شوند، بپردازیم.

نتیجه‌گیری

به‌طور کلی در اشیاء فلزی دوره صفوی، تزئینات گیاهی و کتیبه‌ای بیشترین، و نقوش جانوری، انسانی و هندسی کمترین را به خود اختصاص داده‌اند. در این دوره، نقوش گیاهی به‌صورت پیچک‌های اسلیمی، ختایی، برگ مو، به وفور بخش وسیعی از تزئینات آثار فلزی را تشکیل می‌دهند. با توجه به رواج ملی‌گرایی و احیاء هویت ایرانی توسط صفویان، خط مورد استفاده و رایج آن روزگار، خط نستعلیق، عروس خطوط ایرانی بوده است که با نقوش گیاهی و اسلیمی‌ها تناسب داشته و نبوغ هنرمند فلزکار در زیبایی‌شناسی و ترکیب خط‌نگاره‌ها با هماهنگی کامل با تزئینات ظروف به چشم می‌خورد و مفهوم کلام را با زیبایی به بیننده و خواننده منتقل می‌کند. در این دوره، بیشترین فلز مورد استفاده برنج، فولاد، مس بوده و در موارد درباری و تزئینی از طلا و نقره استفاده شده است. محتوای خط‌نگاره‌های کتیبه‌های این آثار به لحاظ حاکم‌بودن تفکر شیعی و هویت ملی، بیشتر مضامین مذهبی شیعی، آیات قرآنی، احادیث و بیشتر از همه صلوات کبیره یا چهارده معصوم، جملات ستایش‌گونه، عرض ارادت به ائمه، دعای جوشن کبیر، نادعلی و نیز ابیات و اشعار فارسی و مضامین عرفانی و حماسی و تا حدودی غنایی بوده است. در همه موارد مضامین به‌کار رفته در خط‌نگاره‌های کتیبه‌ها، با کارکرد ظرف ارتباط و هماهنگی داشته است.

منابع تصاویر

تصویر ۱: جام چهل کلید برنجی، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، منبع ۲، ص ۱۹۰.

تصویر ۲: دوات برنجی، پیشین، ص ۱۸۰.

تصویر ۳: دوات برنجی، (۲۲:۴۰). ۲۱/۶/۲۰۱۳. <http://www.vam.ac.uk>.

تصویر ۴: مشعل برنجی، منبع ۶، ص ۱۲۴.

تصویر ۵: مشعل برنجی، (۲۲:۴۰). ۲۱/۶/۲۰۱۳. <http://www.vam.ac.uk>.

تصویر ۶: مشربه یا سطل حمام، منبع ۶، ص ۱۲۰.

تصویر ۷: کوزه برنجی. (۲۲:۴۰). ۲۱/۶/۲۰۱۳. <http://www.vam.ac.uk>.

تصویر ۸: گلاب‌دان برنجی با بدنه چینی، پیشین.

منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

- اتینگهاوزن، ریچارد و گرابر، آگ. (۱۳۸۰). هنر و معماری اسلامی (۱)، ترجمه یعقوب آژند، تهران: سمت.
- احسانی، محمدتقی. (۱۳۶۸). هفت هزار سال هنر فلزکاری در ایران، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- افروغ، محمد. (۱۳۸۹). فلزکاری دوره سلجوقی و صفوی، تهران: انتشارات جمال هنر.
- اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۸۴). تاریخ هنر ایران-هنر صفوی، زندوقاجار، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
- پوپ، آرتور و اکرم، فیلیپ. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، ج ۶، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حیدرآبادیان، شهرام، عباسی فرد، فرناز. (۱۳۸۸). هنر فلزکاری اسلامی، تهران: انتشارات سبحان نور.
- حقیقت رفیع، عبدالرفیع. (۱۳۶۹). تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی، تهران: انتشارات آرین.
- دیماند، موریس اسون. (۱۳۸۳). راهنمای صنایع اسلامی، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کونل، ارنست. (۱۳۷۶). هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ طاهری، تهران: انتشارات طوس.
- سیوری، راجر. (۱۳۶۲). ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران: انتشارات سحر.
- محمدحسن، زکی. (۱۳۷۷). تاریخ صنایع ایران بعد از اسلام، ترجمه محمد علی خلیلی، تهران: اقبال.
- ویلسون، اوا. (۱۳۷۷). طرح‌های اسلامی، ترجمه محمدرضا ریاضی، تهران: انتشارات سمت.
- وزیری، علینقی. (۱۳۷۳). تاریخ عمومی هنرهای مصور، تهران: انتشارات هیرمند.

مقالات

- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۸). «تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی»، دوفصلنامه هنر اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، صص ۷۹-۱۰۴.
- شایسته‌فر، مهناز و محمدیان، لیلا. (۱۳۸۸). «بررسی نقوش و کتیبه‌های تزئینی آثار روشنایی موزه آستان قدس رضوی»، فرهنگ و هنر، تهران: جهاد دانشگاهی، ش ۲، صص ۴۷-۶۲.
- شریعت، زهرا. (۱۳۸۷). «خط نگاره‌های قرآنی در قالی‌بافی و فلزکاری دوره صفویه»، تهران، کتاب ماه هنر، ش ۱۲۰، صص ۴۴-۵۵.
- فراست، مریم. (۱۳۸۴). «بررسی مضامین خط‌نگاره‌های شمعدان‌ها و قندیل‌های دوران صفوی، موزه ملی»، دوفصلنامه هنر اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ش ۳، صص ۶۱-۷۶.
- فراست، مریم. (۱۳۷۸). «نماد و نمود نام‌علی (ع) در هنر فلزکاری صفویه و قاجار»، تهران، کتاب ماه هنر، صص ۸۵-۷۶.
- عنایت، توفیق. (۱۳۸۷). «عناصر هویت و فرهنگ ایرانی در آثار هنر اسلامی»، تهران، کتاب ماه هنر، ش ۱۲۰، صص ۲۶-۳۹.

نوروزی‌طلب، علیرضا و افروغ، محمد. (۱۳۸۹). «بررسی فرم، تزئین و محتوا در فلزکاری دوران سلجوقی و صفوی»،
دوفصلنامه هنر اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی، ش ۱۲، صص ۱۲۷-۱۱۳.

منابع لاتین

Hillenbrand, R. (۱۹۸۰). "Art in the Persian Gulf", in *The Persian Gulf States*, ed. A. Cottrellet
al. (Baltimore ۱۹۸۰) (at press).

Melikian-Shirvani, AS. (۱۹۷۴). "Safavid Metawork: A Study in Continuity", in *Iranian
Studies*, VII (۱۹۷۴): Studies on Isfahan Part II.